

ЗМІСТ І ГЕНЕЗА СИСТЕМИ ДЕРЖАВНОГО РЕГУЛЮВАННЯ АГРАРНИХ ВІДНОСИН

Сформульовано методологічні засади та розглянуто механізм становлення, функціонування і розвитку державного регулювання аграрних відносин як цілісної в часі і в діяльнісно-економічному відношенні системи.

Methodological principles are formulated, mechanism of becoming, functioning and development of government control of agrarian relations is examined as integral in time and in the actively-economic relation of the system.

Сучасний розвиток аграрних відносин на глобальному і національному рівнях свідчить, що найбільш гострою проблемою їх регулювання постала необхідність посилення регулятивно-економічної діяльності держави. Крім того, недооціненою виявилася регулятивна роль держави в Україні при здійсненні реформування аграрних відносин в умовах перехідного до ринкових відносин періоду. Це призвело до певного викривлення цих відносин і значних економічних втрат в аграрному секторі. Зважаючи на це, невідкладним є вирішення на наукових засадах питань ролі державного регулювання аграрних відносин, умов і характеру його становлення і розвитку, можливостей підвищення його ролі й ефективності.

Визначальну роль у розробленості проблеми державного регулювання аграрних відносин відіграють чинні законодавчі акти, спираючись на які, може функціонувати система цих відносин. До таких актів відносяться Конституція України, Закон України про Кабінет Міністрів, Закон України про місцеве самоврядування, Земельний кодекс України, положення про Міністерство аграрної політики. У цих законодавчих актах окреслено принципи державного регулювання [1; 2], головні напрямки державно-регулятивного втручання в аграрні відносини в цілому і в земельні відносини особливо [2; 10]. Слід особливо виділити регулятивну роль стосовно аграрних відносин місцевого самоврядування як найбільш наближеної до безпосереднього виробника управлінської ланки [3]. З концептуальної точки зору головними аспектами зазначених законодавчих актів виступають визначення форм власності, що створюють економічну базу аграрних відносин [1; 10], формулювання державницьких принципів, на яких базуються регуляторні впливи на аграрні відносини [3; 4], а також підходи до вирішення питання про можливі зміни в системі державного регулювання стосовно аграрних відносин [2; 4; 5].

На особливу увагу заслуговують побудовані на досвіді високорозвинених країн критичні моменти стосовно лібералізму як принципу підходу держави до регулювання економічних процесів [8]. Значну теоретичну цінність мають розробки питання про конкретний реальний об'єкт державного регулювання, яким визнаються господарства в усіх їх формах [6; 14; 17; 16]. Питання конкретизації поняття "управлінські відносини" з урахуванням сучасного світового і вітчизняного досвіду розроблено в аналізі діяльності Федерального Уряду США [12], працях О. Павлова [13]. У роботах В. Мейєрса, С. Дем'яненка, Т. Джонсона, С. Зорі сформульовано цілі і завдання державного регулювання аграрної сфери і відносин у ній залежно від зрілості системи державного управління [9]. Існуючі розробки є реальним підґрунтям дослідження, фазового характеру розвитку державного регулювання аграрних відносин фундаментальних основ аграрних відносин і розроблення узагальнюючої матриці їх державного регулювання, що включає всі державницькі регулятивні ланки в їх взаємному зв'язку і залежності.

Мета статті полягає у формулюванні методологічних засад і виявленні механізму становлення, функціонування і розвитку державного регулювання аграрних відносин як цілісної в часі і в діяльнісно-економічному відношенні системи.

У науці існує безліч визначень поняття "управлінські відносини", зокрема "відносини регулювання". Незважаючи на різноманіття, загальним є підхід до них як таких, що виникають з приводу розподілу і використання влади [13, с. 79]. Цей розподіл і використання мають декілька аспектів. Перший полягає у сприйнятті об'єкта регулювання, спостереження за ним, виокремленні його складників і здійсненні необхідного ранжування питань, які треба вирішувати. Другий аспект є активним і характеризується він визначенням мети і завдань регуляторної діяльності, прийняттям необхідних рішень, унаслідок чого формуються прямі та зворотні зв'язки між суб'єктом та об'єктом регулювання. Ці зв'язки виступають у формі контролю за здійсненням рішень і внесення певних коректив у характер взаємодії. Третій аспект є підсумковим, він закріплює те, що з'являється і реалізується в певній господарській або економічній формі внаслідок регуляторної діяльності. Він передбачає також нагромадження знань, відбір засобів діяльності та прийоми реалізації регулюючої стратегії.

Як свідчить досвід, у сфері аграрних відносин системоутворюючим з управлінської точки зору є другий аспект, особливо його контрольно-корегуюча ланка. Ефективність регуляторної діяльності держави значною мірою визначається здатністю впливати на цю ланку і підвищувати її ефективність.

Отже, державне регулювання аграрних відносин має системний характер. Фундаментальна особливість цієї системи полягає в тому, що вона, за своєю природою, має відкритий характер. Атрибутивною характеристикою відкритих систем є їх здатність залучати енергію для свого функціонування із

навколишнього середовища. Енергетичним діяльнішим джерелом державної регулятивної системи аграрних відносин є економічні інтереси їх суб'єктів. Ця енергія і повинна трансформуватися державою з метою впливу на аграрні відносини і досягнення їх нового стану, вона є також джерелом необхідності відкритого характеру системи державного регулювання. До фундаментальних рис слід віднести також існування в системі державного регулювання негативної ентропії, тобто механізму опору тим процесам, які у своєму розвитку ведуть до дезорганізації або навіть знищення певних явищ. Реалізація цієї риси можлива лише за умови, коли система державного регулювання із навколишнього середовища залучає більше енергії і потенціалу впливу ніж фактично використовує. Ця різниця виникає за рахунок потенціалу працівників, а також можливостей науки і узагальненої практики, на яку вони спираються. Оскільки система державного регулювання аграрних відносин є управлінською, тобто інформаційною за своєю природою, вона повинна мати ланку негативного зворотного зв'язку. Особливістю такої ланки є те, що вона здатна чинити тим більший опір зовнішньому інформаційному і регулятивному впливу, якщо він суперечить інтересам і особливо призначенню системи, чим більшим є тиск на неї. Завдяки цій ланці існує необхідність вибіркового і такого, що відповідає інтересам системи, прийняття рішень. Із загальних характеристик відкритих систем, що має виключне значення для державного регулювання аграрних відносин, є здатність розвиватися в напрямку диференціації й ускладнення. При цьому слід відрізнити первинні регулятивні функції відкритої системи, тобто ті, що є найбільш фундаментальними й атрибутивними за своєю природою. До таких функцій, наприклад, слід віднести регулювання відносин між власниками землі і всіма іншими суб'єктами аграрних відносин. Оскільки функції породжуються глибинною природою аграрних відносин, на них накладаються вторинні регулятори, які породжуються самим процесом регулювання, особливо його зворотними зв'язками. Єдність зазначених функцій є регулятивною передумовою стійкості й ефективності самого механізму регулювання.

Державне регулювання аграрних відносин може бути дієвим лише тоді, коли орієнтується на певні конкретні форми господарської діяльності. У зв'язку з цим виникає питання, що саме слід розуміти під поняттям господарства. Найбільш поширеними є два підходи. Перший виходить із кінцевої мети господарської діяльності, яка, у свою чергу, обумовлюється потребами, задоволенню яких вона слугує.

Сутність другого підходу, що має давню вітчизняну традицію [6, с. 42; 14, с. 9-10], згідно з його основоположним принципом, визначається характером самої господарської діяльності, тобто тим, як вона здійснюється. При такому підході господарською виступає будь-яка діяльність, що спрямована на досягнення найбільшого корисного ефекту з найменшими витратами.

Обидва напрями не тільки суперечать один одному, але й мають власні внутрішні суперечності. Джерелом обох типів суперечностей, на наш погляд, є те, що здійснюється спроба визначити поняття господарства, виходячи не з виробничих за своєю природою засад. У першому випадку орієнтацією господарств є сфера потреб індивідів, в другому – мета діяльності господарюючих суб'єктів. Але об'єктивна ознака господарства полягає у взаємодії людини і зовнішньої природи, саме вона самим істотним чином відрізняє господарство від інших сфер людської діяльності [17, с. 7]. Виходячи з цього, будь-яку форму аграрного господарства можна визначити як системну сукупність ресурсно забезпечених дій окремої людини або сукупності людей з метою задоволення індивідуальних потреб людини чи сукупних потреб суспільства продуктом, який створюється на землі. Виходячи з цього, господарська діяльність в аграрній сфері має такі ознаки: по-перше, вона може бути зрозуміла і належним чином оцінена лише при погляді на неї як на реальну, втілену в певному продукті діяльність; по-друге, аграрне господарство є ланкою, що об'єднує за допомогою специфічної діяльності конкретних людей і об'єктивно існуючий світ; по-третє, оскільки господарська діяльність в аграрній сфері пов'язана із використанням землі – особливого засобу праці, вона повинна мати власну систему принципів і критеріїв ефективності.

При цьому інколи ставиться знак рівняння між господарською і економічною діяльністю. Господарська діяльність – більш широке поняття, оскільки воно охоплює всі сфери життєвої активності людини при прагненні задовольнити свої потреби. Економічна ж діяльність пов'язана з тими аспектами, які забезпечують досягнення мети ринкового характеру – в першу чергу отримання доходу і прибутку. З позицій державного регулювання аграрних відносин, на наш погляд, господарство як більш широке поняття має пріоритетне значення. Економічний аспект при цьому відіграє надзвичайно важливу, але певною мірою обслуговуючу роль. Зрозуміти всі глибинні аспекти суспільних відносин людини, в тому числі і економічні, можна лише з позицій підходу до неї як до господарюючого діяльносного суб'єкта [11, с. 15]. Повною мірою це можна віднести до розуміння аграрних відносин.

Таким чином, для держави аграрні відносини, якщо вона прагне реально їх регулювати, – це система відносин, до якої включено людину, що господарює на землі. У той же час, в умовах ринкових відносин було б згубним протиставляти один одному господарський і економічний аспекти державного регулювання аграрних відносин. Зважаючи на те, що економічне є формою прояву господарського, функціонально державні інститути, що пов'язані з регулюванням аграрних відносин, повинні бути здатними вирішувати такий комплекс питань [9, с.12-13]: регулювання володіння та користування землею і розвитку ринку сільськогосподарської землі; підтримку всіх форм сільського господарства, особливо шляхом створення й утримання належної ринкової інфраструктури; стимулювання розвитку села та його інфраструктури з метою якісного відтворення робочої сили та забезпечення належного рівня життя; установлення та неухильне дотримання прозорих і регулятивних правил діяльності сільськогосподарських підприємств, а також і

функціонування ринку.

Зміни, що відбуваються у сфері державного регулювання аграрних відносин в Україні, врешті-решт, обумовлюються змінами цілей і характеру цього регулювання порівняно з тими, що існували в попередньому економічному устрої. Під впливом радикальної зміни регулятивних цілей держави стосовно аграрних відносин ринкова аграрна система пройшла в Україні в процесі свого становлення декілька етапів.

1. З початку і до середини 1990-х рр. – інтенсивна відмова від форм господарювання тотально усупільненої економічної системи, законодавче установлення нових форм господарської діяльності.

2. З середини 1990-х рр. до 1999 р. – початок адаптації нових форм господарювання до економічних реалій, що виникли в суспільстві в цілому з переходом до ринкової економіки.

3. З 1999 по 2004 рр. – завершення перебудови відносин власності в аграрному секторі, перші ознаки стабілізації розвитку аграрного сектора.

4. З 2004 р. у – вичерпання можливостей екстенсивного зростання аграрного виробництва, необхідність такого регулювання аграрних відносин, що забезпечує використання можливостей інтенсивного зростання, виникнення необхідності диверсифікації підприємницьких форм господарської діяльності [7, с. 5-6].

Паралельно з цим відбувалося і становлення якісно нової системи державного регулювання аграрних відносин. На основі тих повноважень, якими наділені різні гілки державної влади і які вони використовують при регулюванні аграрних відносин, може бути побудована матриця регуляторних впливів держави України на аграрні відносини в умовах органічної єдності ринкового і державницького важелів впливу. При характеристиці в цій матриці регуляторних впливів держави на економіку і економічні відносини ключовими є поняття “унормування”, “контроль”, “рекомендація”, “співробітництво”. Ця матриця як система має декілька узагальнюючих ознак. По-перше, система державного регулювання аграрних відносин побудована за принципом державницької вертикалі. По-друге, чим ближче державна влада стоїть до конкретних суб'єктів господарювання, тим більш питому вагу в ній займають такі регуляторні важелі, як рекомендація і співробітництво, що свідчить про необхідність розвитку демократичних засад регулювання. По-третє, після вступу України до СОТ ця організація стала однією із ланок державного регулювання аграрних відносин, оскільки вона формулює вимоги щодо як економічних, так і господарських умов участі України у світовій торгівлі і тим самим впливає на тенденції розвитку державного регулювання аграрних відносин.

Світоглядною основою підходу до всіх форм державного регулювання економічних процесів останнім часом став лібералізм. Прибічники його абсолютизації в Україні аргументують свої позиції піклуванням про демократію. Цей аспект відкидати не можна, але лібералізм, за свідченням як представників класичних демократичних держав, так і вітчизняного досвіду, з точки зору державного управління має досить серйозні негативні прояви [8, с. 396–401]. По-перше, він фактично підриває реальний характер демократичних прав, оскільки створює уявлення, що для користування цими правами необхідно мати лише доступ до них. У сфері управління права лише тоді стають реальністю, коли перетворюються на рішення. По-друге, лібералізм породжує невідповідність у створенні планів і проектів і рішучості в їх здійсненні. Найбільш яскраво це виявляється в існуванні планів без конкретних стандартів, вимірів та інших конкретних вимог. Здійснювати їх пропонується шляхом делегування функцій державної влади іншим інститутам. Але це не демократія, а фактичне створення приватних управлінських монополій і послаблення всієї вертикалі державного регулювання. Прикладом цього є фактична передача вирішення всіх питань, що пов'язані з приватизацією земель, органам місцевого самоврядування. По-третє, лібералізм, зменшуючи рівень необхідної формальності в діяльності органів державної влади, не сприяє розвитку демократії, як це може здатися на перший погляд, а фактично звужує сферу законності, без якої демократія в принципі неможлива. Під формальністю в даному випадку розуміється визначення певними правилами суспільної поведінки і відносин між людьми. У сфері державного регулювання аграрних відносин неформальні відносини фактично ведуть до особистісних поблажок і суспільного цинізму.

По-четверте, як наслідок дії попередніх ознак, лібералізм делегітимізує державну владу, тобто позбавляє її підтримки суспільства. Це обумовлюється тим, що державне регулювання у сфері аграрних відносин стає неспроможним реалізувати принцип суспільної справедливості – адже справедливість полягає, в першу чергу, в тому, що існують правила, які непохитно обов'язкові для всіх, і державні органи, що так саме непохитно вимагають дотримання цих правил. Масові самозахоплення землі і рейдерські змагання за неї, підкріплені протилежними рішеннями різних територіальних судів, – яскравий приклад цьому.

Отже, державне регулювання аграрних відносин є свідомим процесом, тобто таким, що спирається на попередньо обґрунтовані рішення з усвідомленням їх наслідків. У зв'язку з цим одне із ключових місць займають питання можливих викривлень у механізмі цього регулювання. На перше місце за ступенем серед розповсюдженості викривлень слід поставити вузьку спрямованість впливу, який зазвичай здійснюється певною “найждженою колією”. Так, наприклад, сталося при державному регулюванні аграрних відносин у перші роки здійснення аграрної реформи в Україні, коли необхідні господарчі рішення прагнули здійснити на рівні тих підходів, які склалися в попередні роки. Досить поширеним є викривлення, яке можна було б назвати надмірною віддаленістю. Управлінський вплив при ній здійснюється на засадах умоглядності, одномірності висновків, що зроблені на засадах не врахування дійсності, а керуючись виключно наперед заданими конструкціями. Інколи ця віддаленість породжується відсутністю достовірної інформації. До цієї ж вади примикає поверхове знання справ, причому причина поверховості полягає не стільки в малому обсязі

інформації, скільки в її несистемності. Вона є джерелом певної спонтанності рішень, коли проблеми вирішуються не в момент виникнення, а під впливом незадоволень у суспільстві.

Своєрідною вадою є запізнена порада. Справа полягає в тому, щоб порада співпадала з етапом розвитку економічного явища, на якому вона була б найбільш ефективною. Відстала стосовно фактичного стану аграрних відносин порада є одним із прихованих джерел їх нерегульованого розвитку, оскільки відставання в пораді означає, що зміни все одно здійснюються, але уже стихійно і безконтрольно. Досить поширена надмірна реакція на певні явища і процеси, роль і значення яких перебільшується настільки, що виникає ефект “пожежного” мислення. Виникає воно або з дійсно існуючих, але перебільшених злободенних проблем або із свідомого перебільшення певних явищ і процесів, щоб відволікти увагу від питань, вирішувати які немає чи бажання, чи можливості. У сфері державного регулювання аграрних відносин це досить поширене явище, коли, наприклад, дрібними проблемами регулювання цін на міських ринках підмінюють питання розвитку альтернативних форм господарювання, які могли б радикально змінити всю систему ринкових відносин в аграрному секторі, а тим самим вплинути і на ті ж ціни. Державне регулювання аграрних відносин породжує ще дві досить специфічних вади. Перша із них полягає у здійсненні перемін заради перемін. Їх ознакою є ініціювання наступних регулятивних змін уже тоді, коли ще не виявлено економічний і регулятивний ефект змін попередніх. Шкода такого регулювання полягає в перетворенні всього процесу регулювання в подразнюоче, неефективне, а інколи у віртуальне явище. Другою вадою є прагнення деполітизувати державне регулювання аграрних відносин. Якщо під політикою розуміти дрібні сутічки і чвари політичних партій, то така деполітизація дійсно потрібна, оскільки це насправді і не політика, коли ж під політикою розуміється вирішення фундаментальних проблем економічного і соціального стану держави, наприклад, досягнення продовольчої безпеки, то така деполітизація насправді означає відмову від сутності державного регулювання.

Особливо слід виокремити викривлення в механізмі державного регулювання аграрних відносин, які пов’язані з визначенням місця в суспільстві та стимулів діяльності працівника аграрної сфери. У нашій країні сама низька оплата в сільському господарстві, тобто у тих, хто годує людей. У США навпаки – порівняно з доходами фермерів заробітки в торгівлі в 1,5 рази, а в банківських службовців на одну чверть нижчі за фермерів [15, с. 27]. Подібне макроекономічне викривлення пов’язане з давніми і глибокими традиціями. У нашій країні ще в умовах кріпацтва робоча сила значною мірою просто відбиралася і непомірно низько оцінювалася, що економічно виражалось наданням їй жалюгідних життєвих засобів. При переході до інших форм господарювання цей підхід виявився законсервованим, оскільки влаштував нову еліту. Подібний підхід, що зберігся і в соціалістичному суспільстві, перейшов, на жаль, і в нову реформовану економіку, оскільки він дуже сприяв первісному нагромадженню капіталу і формуванню демпінгових цін на сільськогосподарську продукцію на зовнішньому ринку.

Аналізуючи вади механізму державного регулювання аграрних відносин, не слід змішувати їх з помилками особистісного характеру. Помилки відбивають недоліки стосовно управлінської діяльності конкретних особистостей, вади ж характеризують стан системи державного управління. І долаються вони по-різному: виховними і кадровими засобами – помилки, зміною стилю і спрямованості управління – вади. Вада – не помилка, а форма виразу таких реальних суперечностей управління, які породжуються не окремою особистістю, який би не був її статус, а діяльнісними суперечностями всієї управлінської системи.

Світова управлінська думка [12, с. 714], спираючись на досвід державного регулювання економічних процесів різних країн, виходить з того, що головним джерелом суперечностей, які пов’язані з цим регулюванням, є ситуація, коли структура і спрямованість державного регулювання розраховані на середовище або на ситуації, які вже або ще не існують.

Оскільки державне регулювання є системним динамічним процесом, то невідповідність регулятивної структури становищу економічної ситуації виявляє себе в тому, що діяльнісні пріоритети життєвого циклу самого державного регулювання не відповідають фазам розвитку економічних відносин тієї економічної системи, на яку необхідно вплинути. Зазначені суперечності, оскільки вони мають загальний характер, цілком можна віднести до державного регулювання аграрних відносин.

Неспівпадання визначальних пріоритетів життєвого циклу державного регулювання аграрних відносин зі змістом і характером економічних відносин, які повинні бути врегульовані державою, і є глибинним джерелом більшості вад державного регулювання аграрних відносин.

Незважаючи на зміни, що відбулися, до недоліків механізму державного регулювання економічних відносин в аграрному секторі України як особливої інституції функціонування держави світова і вітчизняна наукова думка відносять [9]:

- прагнення держави все ще ставити перед собою цілі, які підходять більше для країни з плановою, ніж з ринковою економікою. Особливо це стосується підтримки валового виробництва, прагнення до повної продовольчої самозабезпеченості, прямих утручань у ринок;

- використання такого механізму підтримки аграрного сектора, який не відповідає новому статусу аграрних виробників, зокрема інструментів цінової підтримки, що базуються на методі “виробничі витрати плюс гарантований прибуток”;

- існування невизначеності державних програм, спрямованих на регулювання аграрних відносин. Інколи ці програми фінансуються так, що не можуть бути виконані в принципі;

- намагання при регулюванні аграрної сфери державою використати не економічні механізми, а

соціальні і навіть політичні, покладаючи, наприклад, на господарюючих суб'єктів відповідальність за надання соціальних послуг і навіть за діяльність органів місцевого самоврядування;

– фактичну відсутність в Україні адекватної інституційної системи, яка була б здатна забезпечити оптимальний розвиток усіх сторін аграрних відносин. Це, перш за все, стосується господарського землевпорядкування, розподілу ресурсів для наукових установ і навчальних закладів, а також установ з здійснення контролю щодо норм і стандартів якості вироблених продуктів харчування.

Державне регулювання аграрних відносин має системний характер. Особливостями цієї системи є те, що вона: а) має холистичний характер, тобто розглядає предметно різні аспекти управління як сторони єдиного цілого; б) побудована за принципом вертикалі, кожна з ланок якої не просто узгоджена з іншими ланками, а має певну їх підпорядкованість; в) впливає на аграрну сферу шляхом сприяння досягненню цілей конкретних суб'єктів господарювання через регулювання аграрних відносин; г) здійснює регуляторні впливи через забезпечення їх прямого і зворотного характеру, оскільки об'єкт регулювання через погодження або непогодження з певними аграрними відносинами може впливати на систему регулювання. Матриця такої системи включає в себе державну регулятивну вертикаль щодо суб'єктів господарської діяльності як конкретних носіїв аграрних відносин, сукупність прямих і зворотних зв'язків адресанта (держави) і адресата (господарюючий суб'єкт) аграрно-економічного характеру, які створюють економічний простір для реалізації цілей суспільства, держави і господарюючого суб'єкта. Становлення і розвиток системи державного регулювання аграрних відносин має циклічний характер. Ефективність цього регулювання і рівень його зростання є не лінійним процесом, а відбиттям відповідності регулятивної ролі держави стосовно стану аграрних відносин і тим вимогам, які випливають з того етапу розвитку, на якому знаходиться сама регулятивна система. Єдність цих двох аспектів визначає реальність впливу державного регулювання аграрних відносин на їх стан і розвиток.

Література:

1. Конституція України : прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. – К. : Офіційне видання Верховної Ради України, 1996. – 52 с.
2. Закон України “Про Кабінет Міністрів України” : станом на 16 травня 2008 р. № 279-VI. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=279-17&myid=4/UMfPEGznhhqJg.ZilsJKtLHI4OU80>.
3. Закон України “Про місцеве самоврядування в Україні” : станом на 21 травня 1997 р. № 280/97-ВР. – К. : Парламент. вид-во, 1997. – 102 с.
4. Положення про Міністерство аграрної політики України : станом на 30 жовтня 2001 р. // Офіц. вісн. – 2001. – № 44. – Ст. 1955.
5. Звіт Робочої групи з питань вступу України до Світової організації торгівлі. Офіційний сайт Міністерства економіки України. – Режим доступу : http://www.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=1070529&cat_id=41230
6. *Исаев А. А.* Начала политической экономии / А. А. Исаев. – СПб., 1908. – 467 с.
7. *Киселев С. В.* Государственное регулирование и перспективы развития сельского хозяйства России / С. В. Киселев // Государственное регулирование развития АПК и земельные отношения в России : сб. по матер. “круглого стола” в рамках конференций “Ломоносовские чтения” ; под ред. С. В. Киселева. – М. : ТЕИС, 2005. – С. 5–12.
8. *Лоуи Т.* Конеч либерализма: обвинительный акт / Теодор Дж. Лоуи // Классики теории государственного управления: американская школа : [пер. с англ.] ; под ред. Дж. Шафритца, А. Хайда. – М. : Изд-во МГУ, 2003. – С. 396–401.
9. *Меерс В.* Зміна фокуса аграрної політики та розвитку села в Україні: висновки та перспективи для руху вперед : зб. наук. пр. / В. Меерс, С. Дем'яненко, Т. Джонсон та ін.]. – К. : КНЕУ, 2005. – 171 с.
10. Науково-практичний коментар Земельного кодексу України / [Л. О. Бондар, А. П. Гетьман, В. Г. Гончаренко та ін.]. – К. : Юрінком Інтер, 2004. – 656 с.
11. *Осипов Ю. М.* Философия хозяйства как достойное размышляющего человечества / Ю. М. Осипов. – М. : Московский гос. ун-т им. М. В. Ломоносова, 2008. – 48 с.
12. От бюрократической волокиты к результатам – создание правительства, которое лучше работает и меньше стоит : анализ деятельности федерального правительства // Классики теории государственного управления: американская школа: [пер. с англ.] / под ред. Дж. Шафритца, А. Хайда. – М. : Изд-во МГУ, 2003. – С. 713–723.
13. *Павлов О. І.* Сільські території України: Історична трансформація парадигми управління : [монографія] / О. І. Павлов. – Одеса : Вид-во ОРІДУ НАДУ, 2006. – 357 с.
14. *Полтавский Ю. А.* Механизм хозяйствования реформированных аграрных предприятий : [монографія] / Ю. А. Полтавский. – Х. : Консун, 2000. – 259 с.
15. *Серков А. Ф.* Основные направления и масштабы государственной поддержки сельского хозяйства / А. Ф. Серков // Государственное регулирование развития АПК и земельные отношения в России : сб. по матер. “круглого стола” в рамках конф. “Ломоносовские чтения” / под ред. С. В. Киселева. – М. : ТЕИС, 2005. – С. 23–27.
16. *Суховский М. Л.* Проблема субъекта в хозяйственной деятельности / М. Л. Суховский // Постигание. – М. : Прогресс, 1989. – С. 472–480.
17. *Туган-Барановский М. И.* Основы политической экономии / М. И. Туган-Барановский. – СПб., 1911. – 511 с.

Надійшла до редколегії 15.01.2010 р.